

ЖИТТЯ ВИДАТНИХ УКРАЇНЦІВ

БОГДАН ЧЕРВАК

ОЛЕНА
ТЕЛІГА

Харків
«ФОЛІО»
2024

ПОВЕРНЕННЯ

У другій половині дня 21 лютого 1992 року біля меморіалу жертвам німецьких репресій у київському Бабиному Яру почали збиратися люди. Хтось прийшов із синьо-жовтим прапором, більшість — із квітами та вінками. Ось підійшов поет Дмитро Павличко. Згодом до нього приєдналися й інші відомі особистості.

Випадкові перехожі, які перетинали периметр Бабиного Яру, запитували:

— Що відбувається? Чого збираємося?

— Прийшли вшанувати пам'ять Олени Теліги! — відповідали їм.

— Кого?

— Теліги!

— Не знаємо такої...

День видався морозним, проте мороз не розганяв присутніх, а, навпаки, збирав. Людей ставало дедалі більше. Зупинився привітатися з Дмитром Павличком Василь Рогач. Його брат — Іван Рогач, редактор газети «Українське слово», якого німці закатували разом з Оленою Телігою в лютому 1942 року. Підійшли православні священники.

Несподівано звідкілясь підїхала вантажівка, сильні чоловічі руки вивантажили з неї великий дубовий хрест. Спочатку його поклали на білий сніг і перев'язали вишитими рушниками, а коли екскаватор викопав яму, ці ж сильні руки його встановили й закріпили.

До хреста лягли квіти та вінки від Київської міської ради, Організації Українських Націоналістів, редакції газети «Українське слово», Української республіканської партії. Опісля отець Іоан відправив панахиду.

Розпочався мітинг. Схилилися у жалобі державні прапори. Дмитро Павличко, який вів церемонію, надавав слово присутнім народним депутатам, громадським діячам, письменникам.

Олена Теліга поверталася в незалежну Україну.

* * *

У Бабиному Яру, поруч з пам'ятником жертвам єврейського геноциду, стоїть Пам'ятний Хрест. Ця скромна відзнака символізує жертвну смерть тисяч українців, які в часи воєнного лихоліття загинули від рук німецько-фашистських окупантів. Саме тут, у Бабиному Яру, знайшла свій останній притулок визначна українська поетка Олена Теліга, яка навіть перед загрозою смерті не погодилася покинути окупований ворогами Київ. На відзначення п'ятдесятої річниці від дня її загибелі й був встановлений цей хрест.

У суспільну свідомість повертається ім'я визначної діячки українського національно-визвольного руху, блискучої поетки, пристрасної публіцистки, для якої слова «життя» і «боротьба» стали синонімами, а мученицька смерть — доказом нерозривності Слова і Чину.

Творчість Олени Теліги посідає вагоме місце в історії української літератури. Хоч, здається, ще зовсім недавно це ім'я було маловідоме не тільки широкому загалові, а й професійним літераторам, які в підрадянській Україні фактично не мали доступу до емігрантських джерел її творчості.

А тим часом так званий вільний світ про Олену Телігу не тільки знав, а й гідно зберігав про неї пам'ять. На честь видатної поетки були названі науково-культурні товариства й установи, щорічно влаштовувалися урочисті академії, перевидавалися її твори, їй присвячувалися п'єси, вона стала ідейним дороговказом для багатьох українських патріотів.

Оцінюючи творчий спадок Олени Теліги, відомі науковці, дослідники літератури й мистецтва ставили її в один ряд з Лесею Українкою. Так, Юрій Бойко писав: «Олена Теліга, як поетка, має широкий діапазон чуттєвих засягів, високу поетичну культуру, свіжість і безпосередність образів. Любить яскраві, дещо пишні метафори, прекрасно орудує технікою вірша. Загально характеризує світ образів, створених поеткою, доводиться констатувати близькість її до Лесі Українки. Ця близькість впливає головню зі споріднености духового комплексу обох поеток».

Погодьмося, така оцінка є вельми промовистою. «Олена Теліга в українській поезії лишається неповторним зразком романтичної самоопанованості. В інших народів важко вказати подібні приклади самодисципліни романтика, романтизму, що виявляється саме в самострімі», — так писав про Олену Телігу Юрій Шевельов. Схвильовані й сповнені глибокої пошани слова про поетку можна віднайти в спогадах і дослідженнях Юрія Клена, Дмитра Донцова, Оксани Лятуринської, Євгена Маланюка та інших корифеїв нашої критики й літератури.

Повільно, проте відбувається процес осмислення життя й творчості Олени Теліги в сучасній Україні. Перевидана частина її творів, художня творчість поетки вивчається в школах і вишах. Уже маємо хай поодинокі, однак солідні розвідки про її життя й творчу спадщину Надії Миронець, Юрія Коваліва, Миколи Жулинського, Ірен Роздобудько.

Проте як за кордоном, так і в Україні ще бракує праць монографічного характеру про життя й творчість

великої поетки. Часто-густо можна натрапити на поверхові характеристики, а то й відверті перекручення. І це не дивно, адже повернуте ім'я довгий час було оповите мовчанням та ідеологічними заборонами. Варто також наголосити, що немає ще правдивих відомостей про ті чи ті сторінки її біографії, не віднайдено чимало поетичних творів. Пропонована праця — це ще одна спроба пізнати Олену Телігу, привернути увагу загалу до її непересічної постаті, дати інтерпретацію її художньої спадщини, а головне — низько вклонитися національній героїні, яка своєю смертю наблизила час нашого національного визволення.

Становлення

Олена народилася 21 липня 1906 року в Іллінську, що неподалік Москви. Походила з давнього українського роду. Батько — Іван Шовгенів, родом з околиць степового Слов'янська, був напрочуд інтелігентною й освіченою людиною. За фахом — інженер, спеціаліст із гідротехніки. Мати, Юлія Степанівна, родом із Поділля. Чуйна й добра жінка. Слід одразу завважити, що в родині Шовгенівих панувала російська мова. І хоч батьки ніколи не цуралися свого українського походження, цей факт мав свій вплив на формування світогляду майбутньої поетки.

Дитинство Олени було доволі безтурботним. Батьки жили заможнo, а тому діти, Олена та двоє старших братів, мали все потрібне, щоб здобути добре виховання й освіту. Шовгеніви багато подорожували: виїжджали на Кавказ, милувалися краєвидами Фінляндії. Змалку Олена вивчала іноземні мови: добре засвоїла французьку й німецьку, а от української не знала...

Відповідне культурне середовище, читання книжок, відвідування театрів спонукало дівчину взятися за перо. Щоправда, перші спроби виявилися незграбними, тож про них пізніше Олена говорила лише жартома.

Усе змінилося, коли 1917 року в Києві постала Українська Центральна Рада й з'явилася надія на відродження української державності.

Несподівано інженера Івана Шовгеніва запрошують на роботу до Києва. Він стає професором Київської політехніки. До Києва також перебирається Олена й навчається в одній із гімназій столиці. Загалом київське життя сильно відрізнялося від петербурзького. Передовсім у Києві Шовгенівих застала Українська революція. Уперше у ХХ столітті постала незалежна Українська держава. Шовгеніви приєднуються до активного українства. Іван Шовгенів стає міністром уряду Української Народної Республіки (УНР). Однак Олена ще перебуває в полоні юнацьких мрій. Перша любов чи образ «мужнього лицаря» важать для неї набагато більше, аніж перші синьо-жовті прапори чи багатотисячні маніфестації.

Доба УНР, як відомо, була недовгою. Після поразки української державності батько й старший брат Андрій змушені податися в еміграцію. Олена разом із матір'ю та молодшим братом Сергієм залишаються в окупованому більшовиками Києві. Невдовзі настає голод і розруха. До великих матеріальних нестатків додається постійне цькування. На Олені міцно закріпився ярлик «петлюрівки».

Невдовзі мати Олени зрозуміла, що за радянської влади вона не зможе дати дітям не лише доброї освіти, а й зберегти їхнє життя. Тож у травні 1922 року вона з дітьми покидає Україну. Дорога на захід була важкою, сповненою великих небезпек, проте саме в дорозі, Олена по-справжньому почала пізнавати Україну та її народ.

Їхній шлях пролягав через Вінницю, де червоноармійці затримали й на деякий час заарештували втікачів. Потім — Кам'янець-Подільський. Далі знову довга дорога, перехід кордону. Олена опиняється в польському містечку Тирнові, де тоді було чимало інтернованих вояків Української армії.

Олена чи не вперше отак зблизька побачила людей, які зі зброєю в руках воювали за Україну. Зустріч із батьком

принесла щасливі хвилини радощів, такі доречні після важкої й небезпечної подорожі.

Родина Шовгенівих перебирається до Чехословаччини, у Подебради. Там батько Олени отримав посаду ректора Української Господарської Академії, а Олена записується на матуральні курси, щоб згодом вступити на історико-філологічний факультет Українського Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі.

Подебрадський період життя Олени надзвичайно цікавий, сповнений різноманітних знайомств і зустрічей. Тут поступово кристалізується її українське «я». Зокрема, у Подебрадах вона знайомиться з Леонідом Мосендзом, який не лише готує її до вступу в інститут, а і як колишній вояк Української армії, талановитий поет і відомий вчений допомагає знайти середовище, яке могло б не лише її зацікавити, а й виявити творчі можливості.

У Подебрадах Олена Теліга потрапила в справжній несамопитий вир суспільно-політичного й культурно-літературного життя.

Тут і петлюрівці, і гетьманці, які сваряться між собою в клубах і читальнях. Тут і дискусії про літературний авангард, традиції й класику. Щоправда, тоді всі політичні суперечки Олені видавалися несерйозними, бо гадала, що вони не мають сенсу, якщо не існує якоїсь нової державницької візії.

Намагалася триматися осторонь російських шовіністичних зібрань, хоч відставні білогвардійські офіцери приділяли їй знаки уваги й час від часу запрошувати на свої заходи.

Проте один виступ під час зібрання українських емігрантів її зацікавив. На трибуну вийшов худорлявий юнак невисокого зросту. Нервовим рухом поправляючи круглі окуляри, він запитував:

— Що дала нам визвольна боротьба? Яку науку? Яку традицію нам залишила? Який дороговказ?

А потім сам і відповідав на свої запитання:

— Здегенерованих морально й духовно письменників, що свій талант і темперамент поклали, щоб отруїти суспільство. Наш провід потрапив до рук кабінетних і соціалістичних доктринерів, вселюдських гуманістів, таких далеких від реальної роботи й кривавої бурі життя. Правих державників, що на першому ковзькому місці не знайшли нічого кращого, як оголосити волею гетьмана федерацію з Москвою, безсилих істериків, психічних і духовних дегенератів та просто дрібної шпани.

«Сміливо, гостро, ефектно», — подумала Олена й покинула зібрання. Проте перед тим про всяк випадок запитала сусіда поруч:

— Хто цей чоловік, який так палко виступає?

— Микола Сціборський, — прозвучало у відповідь.

Тим часом батько якось сказав їй, що передусім треба здобути освіту, а от політикою цікавитися не варто. Звісно, донька прислухалася до його поради, однак все-таки намагалася цікавитися всім. Як-от українською культурою й літературою, хоч все ще була російськомовною.

У неї виникли труднощі з навчанням. Однак Шовгеніви не могли дозволити собі найняти репетитора. Батьки порадили Олені записатися на безплатні курси, які проводить якийсь Леонід Мосендз. Сталося так, що колишній вояк армії УНР став для Олени Теліги не тільки талановитим викладачем, який відкрив їй красу точних наук — математики, геометрії, хімії, а й великим другом.

Згодом Олена розпізнала в ньому блискучого поета й ерудованого літератора. Він щедро ділився з нею своїми знаннями. Послідовно, проте ненав'язливо скеровував її думки в річище української ідентичності й духовності.

Олена це не тільки бачила, а й відчувала, однак не протестувала. Навпаки, її опановувало почуття глибокої вдячності. Доля так розпорядилася, що надалі їхні шляхи розійшлися. Однак глибоку симпатію до Леоніда Мосендза вона зберегла на все життя, присвятивши йому цей поетичний шедевр:

*Ти б дивувався: дощ і пізня ніч,
А в мене світло і вікно наростіж.
І знов думки, і серце у вогні,
І гостра туга у невпиннім зрості.*

*Твоє життя — холодний світлий став
Без темних вирів і дзвінких прибоїв,
І як мені писать тобі листа
І бути в нім правдивою собою?*

*Далеко десь горить твоя мета,
В тяжких туманах твій похмурий берег,
А поки — спокій, зимна самота
І сірих днів тобі покірний шерг.*

*А в мене дні бунтують і кричать,
Підвладні власним, не чужим законам
І тиснуть в серце вогнену печать,
І значать все не сірим, а червоним.*

*Бувають дні — безжурні юнаки
Вбігають швидко, в дикім перегоні,
Щоб цілий світ, блискучий і п'янкий,
Стягнути звідкись у мої долоні.*

*На жовтій квітиці декілька краплин —
Ясне вино на золотавім лезі
І плине в серце найхмільніший плин:
Далекий шум незроджених поезій.*

Від Леоніда Мосендза вона дізналася про діяльність у Подєбрадах напівпідпільної Легії українських націоналістів — молодіжної організації українців-емігрантів, яка шукала нові шляхи національно-визвольної боротьби.

Центром Легії були Подєбради, зокрема місцева Українська Господарська Академія, де вирувало українське наукове, культурне й політичне життя, і де зазвичай працювали й навчалися емігранти зі східної України.

На початках Легія не була так виразно ідеологічно скристалізованою структурою, як, скажімо, Українська

військова організація під проводом Євгена Коновальця, і певний час там мали значні впливи монархісти. Але дуже скоро наполегливі студії й ідеологічна праця призвели до виразного націоналістичного забарвлення Легії.

Серед інших емігрантських організацій Легія була однією з найчисельніших і добре структурованих. Осередки цієї організації були в Парижі, Люксембурзі, Берліні, Відні та інших містах Європи.

У ЛУН було вперше прийняте вже традиційне вітання «Слава Україні!». Організація мала свою відзнаку у формі щита в українських національних барвах із Тризубом. Щит охоплював колом ланцюг як символ соборності. На щиті був напис: «Думка — думкою, меч — мечем!».

До речі, ЛУН стала першою організацією, яка почала вживати такі сьогодні звичні слова, як «націоналіст» і «націоналістичний». З її лав вийшов видатний діяч націоналістичного руху Микола Сціборський.

У середовищі Легії народилася ідея об'єднання організаційно розрізаних, але ідейно близьких організацій в одну монолітну й впливову силу, здатну визволити й об'єднати Україну.

Від Леоніда Мосендза Олена дізналася про політичну платформу Легії, окремі розділи якої їй особливо імпонували, зокрема, де зазначалося, що «Легія ставить своїм завданням повне визволення українського народу з-під чужинецького поневолення шляхом послідовної боротьби всіх національно-державних сил з окупантами українських земель; створення Суверенної Соборної Української Держави і її етнічних і державних меж; охорону національної незалежності».

Відвідуючи різноманітні студентські зібрання, Олена бере активну участь у гарячих дискусіях. Відтак Олена знайомиться з Євгеном Маланюком, Юрієм Дараганом, Василем Куриленком, Наталією Ливицькою-Холодною, Оксаною Лятуринською, Олегом Штулем.

Не обходилося і без сутичок. Так, на одному із зібрань в Народному Домі, де були присутні російські

емігранти-монархисти, пролунали образливі випадки проти української мови. Олена Теліга одразу знайшла в собі мужність, щоб безкомпромісно заявити:

— Ви — хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька та моєї матері. І я вас вже більше не хочу знати.

На одній із таких вечірок вона знайомиться з Михайлом Телігою, високим вродливим юнаком, який походив із Кубані й був старшиною армії УНР. Знайомство Олени й Михайла переросло в кохання.

Тремтить кохання на розквітлих квітах...

Наприкінці червня 1929 року чимало українців Подєбрад отримали запрошення такого змісту: «Юлія Степанівна та Іван Опанасович Шовгеніви, сповіщаючи про шлюб своєї доньки Олени з Михайлом Телігою, просять вас вшанувати своєю присутністю в євангелійній церкві 1 серпня о годині 7 вечора та весільний чай, що має бути того ж дня після вінчання в готелі “Централь”».

У товаристві, до якого належала Олена, звістка про її шлюб з Михайлом Телігою, викликала, м’яко кажучи, здивування.

Олена — ексцентрична, говірка, непосидюча, сфокусована у світ своїх емоцій, які карколомно змінюються, геть не пасувала Михайлові — урівноваженому, спокійному, небалакучому, який мислив раціонально, зважував на всі обставини й ніколи не ухвалював рішень під впливом емоцій.

Однак цьому шлюбові дуже зраділи батьки Олени. Михайло вселяв у них упевненість. Гідність, з якої він переживав емігрантські будні, викликала до нього повагу. Українець з Кубані, вояк армії УНР і рафінований інтелігент, який знав історію свого роду, співав українські пісні й понад усе любив їхню доньку й Україну.

Михайло Теліга походив із давнього козацького роду. Любив читати, добре грав на бандурі.

Під час революції у Катеринодарі очолив маніфестацію з жовто-блакитним прапором у руках. У неповних вісімнадцять років прийняв для себе рішення: як маю десь загинути, то краще вмерти за Україну.

Приїхав у революційний Київ. Під час антигетьманського повстання у 1918 році вступив до Армії УНР та брав участь у боях проти більшовиків.

Ніколи не розлучався з бандурою, яка в його талановитих руках возвеличувала предків-козаків, оспівувала волю й боротьбу за незалежність Української держави.

— Чи може бути кращий зять? — реагував Іван Шовгенів на запитання, якими засипали його друзі й знайомі.

Михайло Теліга закохався в Олену до нестями. Водночас усвідомлював складність її характеру, схильність до емоційних вчинків. Належно розумів її вагу в суспільстві, зокрема в емігрантському середовищі. Визнавав непересічний поетичний і літературний таланти, вірив у її славне майбутнє.

Олена зачарувалася цим кубанським козаком, у якому бачила свого соратника, що розуміє її і готовий підтримати в будь-яких життєвих обставинах.

Закономірно виникло питання: влаштовувати чи не влаштовувати весілля, оскільки Шовгеніви не розкошували, жили ощадно.

Несподівано Іван Шовгенів отримав непоганий гононар за свої давніші публікації, тож з'явилася можливість допомогти фінансово молодятим. Постає дилема — відсвяткувати весілля чи податися у весільну подорож. На вибір Олени й Михайла.

Олена довго не розмірковувала:

— Очевидно, весілля! Я хочу, щоб цей день запам'ятали всі. Хочу свята для себе й друзів.

На цьому зупинилися. Хоч Михайло мріяв про подорож, та чи міг він у такому питанні перечити Олені?

Розіслали весільні запрошення. Домовилися про весільний торт. Цим важливим атрибутом весілля зайнялася Галина Лашенко, подруга Олени.

Галина замовила весільний торт у кращих кондитерів Подебрад. А коли приїхала його забрати, вразилася цим витвором мистецтва: високий, білий, запашний, а на вершку — серце з голубами.

— Торт чудовий, але серце й голубів приберіть, зайві. Майстри запротестували:

— Так це ж весільний торт! Так годиться!

Довелося пояснювати, що одружуються українці-емігранти, а тому такий аксесуар не доречний.

Весілля відбулося в протестантському храмі Подебрад, проте за православним обрядом.

Священник молився на Святому письмі. Дружби тримали над головами молодят корони. Олена й Михайло ставали на вишитий рушник, обмінювалися обручками, присягали у вірності. Усе як годиться.

Увесь цей час храм був відчиненим. Крім запрошених гостей заходили також місцеві чехи, щоб побачити щасливих українців, яких нещаслива доля закинула в їхнє місто і які на чужій землі намагаються стати щасливими.

Після завершення обряду шлюбу гості з молодими рушили до помешкання Шовгенівих.

Удома на них чекали батьки з образами. Благословили.

Відтак гості заповнили святково декоровану світлицю. У центрі стола — Олена й Михайло. З боків — дружки з друзями.

Виголошуються тости. Дзвенить: «Гірко!»

Опісля гості піднялися й порозсували столи, звільнивши місце для танців.

Першою до танцю вийшла Олена. Вона танцювала танець «Козачок». Або так, не танцювала — народжувалася й жила в танці. Зачаровані танцем гості довго не могли отямитися від її вогню й енергії, яка випромінювалася в очах танцюристки.

Під кінець гостини піднявся Михайло, узяв бандуру, всівся посеред зали й заспівав.

Умить усі притихли, вслухаючись у зміст пісень, яку одна за одною починав Михайло.

Його спів повернув українців у реальність, де переплетено минуле, сьогодення й очікування майбутнього.

Захоплення стрільбою в ціль

Навчаючись у Празі, Олена Теліга розпочинає свою літературну діяльність. Її вірші з'являються на сторінках «Літературно-наукового вістника», інших часописів.

У 1929 році помирає мати Олени, і вона разом з чоловіком переїжджає до Варшави. Закінчується дещо романтичний період студентства й розпочинаються нелегкі емігрантські будні.

Варшава. Олена прагнула переїхати до столиці Польщі якнайшвидше. Тоді Варшава стала чи не головним містом у Західній Європі, де концентрувалася українська політична еміграція.

У Варшаві проживав один із політичних лідерів еміграції Андрій Лівіцький, який після трагічної загибелі Симона Петлюри очолив державний центр Української Народної Республіки на вигнанні. У Варшаві також жили й працювали друзі та знайомі Олени з часів Педєбрадів і Праги, зокрема найближча подруга Наталія Лівіцька-Холодна.

На перший погляд, обставини склалися якнайкраще. Чоловік Михайло успішно завершив навчання в Подєбрадах і здобув не тільки фах інженера-землеупорядника, а й скерування на роботу, що давало Телігам таку-сяку фінансову стабільність. До того ж у Варшаву вже переїхав її улюблений батько Іван Шовгенів, а зустрітися з ним для Олени було дуже бажано.

Та головне, Варшава вважалася осередком культурного й літературного життя, де проживали відомі поети, письменники, художники, літератори, виходили літературно-художні часописи, відбувалися творчі дискусії.

Олена багато разів уявляла себе учасницею творчого життя української Варшави, вірила, що завоює творчий олімп.

ЗМІСТ

<i>Розділ 1. Повернення</i>	3
<i>Розділ 2. Карпатська Україна</i>	28
<i>Розділ 3. І злитись знову зі своїм народом!</i>	93
<i>Розділ 4. В боях ранений, мій трагічний Київ</i>	125
<i>Розділ 5. Над проваллям</i>	194
<i>Розділ 6. Олена Теліга й літературно-мистецький контекст</i>	206
<i>Розділ 7. Битва за пам'ять</i>	247
ДОКУМЕНТИ	263
Використані джерела й література	412